

STARE CRKVE NA CRESU I LOŠINJU TE OKOLNIM OTOCIMA

Uvod

Zaključujući prikaz najstarijih crkava kvarnerskih otoka na red su došli otoci Cres i Lošinj te otoci što ih okružuju. Zapravo radi se o prostoru što ga je pokrivala negdašnja Osorska biskupija koja je postojala od 6. st. do 1828. godine kada je poput mnogih naših starih biskupija ukinuta i priključena Krčkoj biskupiji. Ovim napisom ujedno i napuštamo područje Krčke biskupije koja je bila predmetom našeg zanimanja u proteklih nekoliko nastavaka.

OLD CHURCHES ON CRES AND LOŠINJ AND NEARBY ISLANDS

Not many traces have been preserved of early-Christian and pre-Romanesque churches on the islands of Cres and Lošinj. The exception is the town of Osor that used to be the ecclesiastical and administrative centre of the entire region. Thus traces have been preserved at the local graveyard of an early-Christian complex with double churches and a baptistery, and there are also traces of a church and a big Benedictine monastery. Remains of several old churches, mostly pre-Romanesque ones, exist in other parts of the Cres island, but are unfortunately not cared for, so that the ruins are unmarked and overgrown with vegetation. There are no signposts and it is almost impossible to find them, which is quite odd as they are situated in tourist region where excursions to abandoned sanctuaries might be of interest to vacationers. Situation is quite similar with remains of the only old church on the island of Lošinj. It should be added that traces of old churches, often barely visible, also exist on nearby islands - Susak, Ilovik, Palacol and Oruda.

Prikaz starih crkava na Cresu, Lošinj i okolnim otocima

Cres je inače sa 406,63 km² naš najveći otok iako je tu titulu dugo godina nosio otok Krk. Stoga je za mnoge naše starije čitatelje ta činjenica gotovo neprihvatljiva premda je nesumnjivo potvrđena već dvadesetak godina. Zapravo Cres je zajedno s otokom Lošinjem (74,68 km²) oduvijek bio naš najveći otok s površinom od 481,31¹ km², jer je još u antičkom razdoblju kao jedinstveni otok kod Osora razdvojen umjetnim prokopom, a o tome uostalom svjedoči i zajedničko starogrčko ime Apsyrtydes.

Na tom golemom i slabo naseljenom području od jedva desetak stanovnika po četvornom kilometru (s izuzetkom Malog Lošinja koji je sa 6296 stanovnika iz popisa 2001. godine najveće naselje na svim našim otocima) ima mnogo starokršćanskih i predromaničkih crkava. Najviše, dakako, u biskupskom sjedištu

¹ U nizu različitih podataka o površini obaju otoka opredijelili smo se za podatke iz Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža kao najsvježije i vjerojatno najtočnije.

Osoru i njegovoj okolini, gradu koji se razvio na prokopanom kanalu kroz koji je tekao gotovo sav promet Jadranskim morem te gotovo sva trgovina između Istoka i Zapada od antike do srednjega vijeka.

Prikaz crkava Cresa i Lošinja započinjemo upravo u Osoru. Uostalom cijeli se Cres dugo vremena tako i nazivao, a i jedan i drugi otok bili su znani kao Osorski otoci. Isto tako Osorščica (588 m) je najviši vrh Lošinja, dok su vrhovi Cresa nešto viši (Gorica – 650 m i Sis – 639 m).

Razvoj Osora i biskupije

Kratak povijesni prikaz Osora

Osorska je prevlaka, za koju se pretpostavlja da je bila mnogo šira nego što je to danas, zbog svoje strateške važnosti bila naseljena još u prapovijesti, o čemu svjedoče brojni nalazi, posebno u blizini grada Osora. U

pomoć kraljeve kćeri i čarobnice Medeje. Zajedno su brodom *Argo* i s drugovima Argonautima bježali pred progoniteljima, čak i rijekom Istros (današnji Dunav). Stigao ih je Apsirt, kraljev sin i Medejin brat, kojega je Medeja prijevarom namamila na brod, a Jazon ga je potom ubio. Mrtvo je tijelo Medeja raskomadala i bacila u more i od rasječenih su dijelova nastali Apsirtovi otoci – Apsyrtydes. Valja reći da legenda ima mnogo inačica. Po jednoj je Medeja Jazonova sestra koja ga nagovara da ubije Apsirta, a po drugoj je Apsirt Medejin sin kojega je raskomadala i pobacala u more kada se Jazon zagledao u lijepu liburnijsku djevojku (što je pomalo nalik Euripidovoj drami u kojoj Medeja ubija vlastitu djecu jer je Jazon napušta zbog kćeri korintskog kralja Kreonta). Najmanje je krvava verzija po kojoj se Apsirtu u potrazi za Jazo-

povezivao s Baltikom. Inače ime je vjerojatno ilirskog podrijetla i može se pratiti njegova preobrazba od grčkih, rimskih, bizantskih i latinskih zabilješki do današnjih talijanskih i hrvatskih izraza: Apsoros, Apsorus, Opsare i Absortium te Osero i Osor.

Neki arheolozi vjeruju da su brodovi osorsku prevlaku svladavali istočno od grada, ploveći ili vučeni plicakom preko oblica, i da je taj prostor poslije nasut. Zaključuje se to iz sastava gradskih zidina i po tome što Osor uopće nema luke osim zaljeva Bijar na sjeverozapadu i zamuljenog plicaka Jaz na jugoistoku gdje su nekada bile solane. Sve se potkrepljuje i jezičnim analizama Petra Skoka koji tvrdi da je vier mletački pridjev za stari (u smislu porat, luka), a jaz slavenska riječ u značenju zasut.

Vrlo je rano, vjerojatno još u rimskom razdoblju, sa zapadne strane u čvrstoj stijeni ispod gradskih zidina prokopan umjetni kanal koji se zvao Cavata (hrvatski Kavuada), a danas Kavanela. Taj je kanal uzrok velika povijesnog uspona Osora, ali poslije i njegova propadanja.

Poznato je da se od antike pa sve do srednjega vijeka uglavnom jedrilo uz zaštićenu obalu i otoke te nastojalo iskoristiti povoljan vjetar u krmu. Iako je bilo poznato trokutasto jedro, zvano i latinsko, koje omogućuje plovību i uz vjetar (tzv. bordižanje), vesla i četvrtasta jedra to su potpuno onemogućavala. To je međutim usavršeno tijekom 14. i 15. st. na Atlantiku, što je ujedno omogućilo i daleka putovanja, između ostalog i otkriće Amerike. Putovanje Jadranom i Sredozemljem znatno se smanjilo, ali je kanal bio preplitak i preuzak (11 m) za nove i velike brodove pa su oni zaobilazili Osor.

Daljnjoj je propasti pripomogla i činjenica da se u napuštenim i zamuljenim solanama zaleгла malarija koja je u grad unijela pomor. Tako je od velikoga i cvjetnog grada od 15. st. malarija desetkovala stanov-

Osor na kartografskom prikazu iz 17. st.

antičkom je dobu Osor bio važna tranzitna postaja koja je pružala zaklon brodovima što su u to doba plovili uglavnom uz obalu.

O postanku Osora i cijele lošinjsko-creske skupine otoka sa 36 otoka govori grčki mit o Argonautima. Jedan je kralj, Aeta ili Eta iz Kolhide (manje antičko kraljevstvo uz jugoistočnu obalu Crnoga mora), posjedovao zlatno runo kojega se dočepao hrabri Jazon (Jason) lukavstvom i uz

nom i Medejom tu potopio brod, pa je stoga osnovao grad Apsyrtyos, današnji Osor [1], [2].

Neovisno o sadržaju mita o Argonautima (iako ne treba zanemariti činjenicu da se susjedno kopno naziva Istra poput negdašnjega Dunava), valja reći da Osor svakako pripada najstarijim našim gradovima i da je prvi zabilježen u pisanoj povijesti, a zna se da je ovuda prolazio i povijesni Jantarni put koji je našu obalu

ništvo, pa danas Osor, koji je u međuvremenu i prostorno smanjen na manje od polovicu njegove negdaš-

razdoblje grada i doba bogatstva i blagostanja jer su u njemu tada živjeli ostatci Ilira, novo rimsko-italsko

gije priznaje hrvatsko-ugarski kralj Koloman. Od 1409. u sastavu je venecijanskih posjeda, a potom, kao što smo rekli, ubrzano propada i slijedi sudbinu cijeloga područja [1].

Duga povijest Osorske biskupije

Vjeruje se da je Osorska biskupija postojala gotovo jedno i pol tisućljeće, a osim Cresa i Lošinja obuhvaćala je sve okolne naseljene otoke (Ilovik, Susak, Unije te Velike i Male Srakane), ali i nenasele otok koji su pouzdano imali crkve (Sv. Petar, Oruda i Palacol).

O postojanju biskupije svjedoče tragovi prvotne katedrale na današnjem mjesnom groblju. No iz najranijeg je postojanja biskupije poznato vrlo malo biskupa, samo oni koji su sudjelovali na crkvenim saborima (sinodima), poput biskupa Paulina, koji je, kako se čini, 530. na sinodu u Saloni imenovan osorskim biskupom, i biskupa Lovre, sudionika II. nicejskog sabora 787. za pape Hadrijana I. Osorskog biskupa Dominika spominje papa Ivan VII. kada nakon prepiske s hrvatskim knezom Branimirom skupnim pismom poziva dalmatinske biskupe da se vrate pod okrilje rimske crkve. Valja istaknuti da se i na II. splitskom saboru 928. izričito navodi da je Osorska biskupija (uz Krčku i Rapsku) podređena splitskoj metropoliji.

U to se doba šire benediktinski samostani po dalmatinskim, ali i osorskim otocima, a njegovi redovnici postaju i biskupi u mnogim dalmatinskim biskupijama. Posebno se to odnosi na kamaldoleze (pustinjački red s benediktinskom tradicijom što ga je 1012. u Camaldoliji pokraj Firence utemeljio Sv. Romuald) koji su provodili reforme potaknute od pape Grgura VII. o strožem celibatu te borbi protiv simonije (trgovanje duhovnim dobrima) i laičke investiture (ustoličenja). Štoviše, njihov se osorski samostan nazivao „biskupskim sjemeništem“, jer iz njega pot-

Plan Osora s nekim naznačenim sadržajima

nje veličine, ima samo 73 stanovnika (popis iz 2001.). No posjetitelji će ovoga lijepoga i neobičnoga grada izvan sezone vrlo brzo ustanoviti da je i taj broj stanovnika pretjeran jer je vjerojatno napuhan radi nekih poreznih olakšica i drugih pogodnosti [1].

Osor je najprije bio liburnsko naselje koje je surađivalo s Grcima. Rimljani su ga 167. pr. Kr. zauzeli i prema liniji ilirskih bedema ponovno utvrdili. Iz rimskoga su razdoblja otkriveni ostatci glavnih ulica (kardo i dekumanus), javnih zgrada, kanalizacije i vodovoda, a nekropola je bila preko kanala, na lošinjskoj strani. Vjeruje se da je to bilo najuspješnije

pučanstvo i brojni doseljenici s istoka, ponajprije Grci. Čak je putopisac Alberto Fortis zapisao da je imao gotovo 20.000 stanovnika, što je vjerojatno jako pretjerano, ali je moguće da ih je u rimskom Apsorusu bilo nekoliko tisuća.

U 5. st. Osor je kratkotrajno bio pod vlašću Ostrogota, a početkom 6. st. pripojen je Dalmaciji i ulazi u sastav Bizantskog Carstva. Vjeruje se da je tada u Osoru osnovana biskupija (530. na sinodu u Saloni). Grad su 841. poharali Saraceni, a još jednom (u 14. st.) još i više Genovežani. U 10. st. Osor priznaje vlast hrvatskih vladara, od 1000. je pod mletačkom vlašću, a 1105. gradske mu privile-

ječe Sv. Gaudencije (koji zaslužuje da se o njemu nešto više kaže), ali i biskup Sv. Ivan Trogirski (1062.-1111.) i splitski nadbiskup Lovro (1060.-1099.), savjetnik hrvatskih kraljeva Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira.

Sv. Gaudencije na slici P. Veneziana iz 14 st.

Nepotpuna kronotaksa (popis biskupa) s jednoga staroga zapisa donosi 57 imena osorskih biskupa, uglavnom stranaca, ali i onih podrijetlom s Hvara, Paga, Splita, Cresa, Raba, Zadra i drugih naših mjesta.

No malarija (tal. *male aria* = loš zrak) koja je stoljećima mučila osorsko pučanstvo natjerala je osorske biskupe da počnu boraviti u susjednom Cresu, pa se tamošnja zborna crkva počela nazivati katedralom, a biskupi su se nazivali biskupima Osora i Cresa. Smrću posljednjega osorskog biskupa Franje Petra Rakamarića (1815.) biskupija je nekoliko godina bila bez poglavara, sve do 1928. i pripajanja Krčkoj biskupiji.

Zaštitnik je Osorske biskupije (i sadašnji suzaštitnik Krčke biskupije) Sv. Gaudencije koji je rođen u osor-

skom zaseoku Tržiću krajem 10. st. Najprije je bio redovnik (navodno je dugo godina živio u špilji na Osoršćici) i osnivač samostana na rodnom otoku, a neki povjesničari vjeruju da je bio i učenik Sv. Romualda. Kao osorski biskup (1018.-1042.) morao je napustiti dužnost jer se suprotstavio ženidbi jednoga plemića s djevojkom s kojom je bio u krvnom srodstvu. Taj je plemić s oružjem upao u katedralu i prijetio biskupu koji ga je zauzvrat izopćio. Zbog toga je Gaudencije morao putovati u Rim u potrazi za savjetom i pravdom. U povratku se zadržao u Anconi kod crkvenog pisca, reformatora i kardinala Petra Damianija (1007.-1072.) koji ga je ugostio u novoosnovanom samostanu Portonovo. Tu je Gaudencije za dvije godine i preminuo. Damiani ga se u spisima sjeća kao prijatelja i sveca, a za nacionalnu je povijest važna činjenica da je napisao kako je Gaudencije morao pobjeći „iz slavenskog kraljevstva“ (*de Sclavonico regno*).

Gaudencije je najprije bio sahranjen u spomenutom samostanu pokraj Ancone, a njegovo je tijelo, navodno za rata Zadra i Ancone 1235., preneseno u Osor i položeno u staroj bazilici Sv. Marije. Kada je ta crkva napuštena, između zidina izgrađena je mala crkva Sv. Gaudencija (koja i danas postoji). Poslije je njegovo tijelo preneseno u renesansnu katedralu izgrađenu 1497., a 1713. izrađen je mramorni kovčeg koji s njegovim moćima i danas stoji na glavnome oltaru. Spomen-dan mu je 1. lipnja, a često ga slikaju sa zmijom ovijenom oko noge [3].

Pučka predaja naime drukčije tumači Gaudencijevo (danas bi ga zvali Veseljko) progonstvo. On je kao biskup te uman i svet čovjek osuđivao grijeha i pokvarenost Osorčana pa su ga oni istjerali iz grada. Svetac se povukao u špilju na Osoršćici gdje je provodio pustinjački život. Tamo je, priča se, prokleo sve zmije otrovnice na otoku. Činjenica je ipak,

a to, dakako, turisti iznimno cijene, da na cresko-lošinjskom arhipelagu uopće nema zmija otrovnica. Štoviše, tvrdi se da na tim otocima uopće ne mogu živjeti i da ako ih i donesu smjesta ugibaju. Puk je uvjeren da je to zasluga Sv. Gaudencija i često hodočasti u špilju u kojoj je svetac živio, pa tamo uzima kamenčić kao amajliju. Navodno su stari otočani uvijek imali taj kamenčić kada bi se maknuli s rodnog otoka.

Stare osorske crkve

Prva osorska katedrala

Prva se osorska katedrala nalazila izvan gradskih zidina na današnjem groblju i bila je posvećena Blaženoj Djevici Mariji, a pučki je nazivana Sv. Marija od Andela. Bila je to, kako se na prvi pogled čini, višebrodna ranokršćanska bazilika. Uočljivi su temelji najranijih slojeva, a nad njima je istoimena jednobrodna crkva koja je i danas u uporabi. Neda-leko su tragovi starokršćanske krstionice, a pronalaze se i tragovi mozaika.

Ta je prva osorska katedrala oduvijek poticala zanimanje znatizeljnika i stručnjaka, ali ni do danas nisu potpuno razriješene dvojbe oko njezina izgleda. O njoj svjedoče i neki povijesni podaci. Tako ju je 1579. obišao apostolski vizitator Augustin Valerije i zapisao da je imala četiri broda. Nešto je poslije (1603.) staru katedralu pregledavao i drugi vizitator Mihovil Priolus koji je tvrdio da već oštećena crkva ima tri broda.

Druge se pojedinosti mogu doznati iz izvještaja osorskih biskupa Sv. stolici. Tako je biskup Nikola Dinarić 1756. opisao današnju jednobrodnu crkvu, za koju kaže da je izgrađena od ostataka prastare bazilike, na čiju veličinu i ljepotu upućuju fragmenti golemih stupova i mozaika. Biskup je Bonaventura Bernardi 1758. zapisao da je stara crkva s pet lađa svedena samo na jednu.

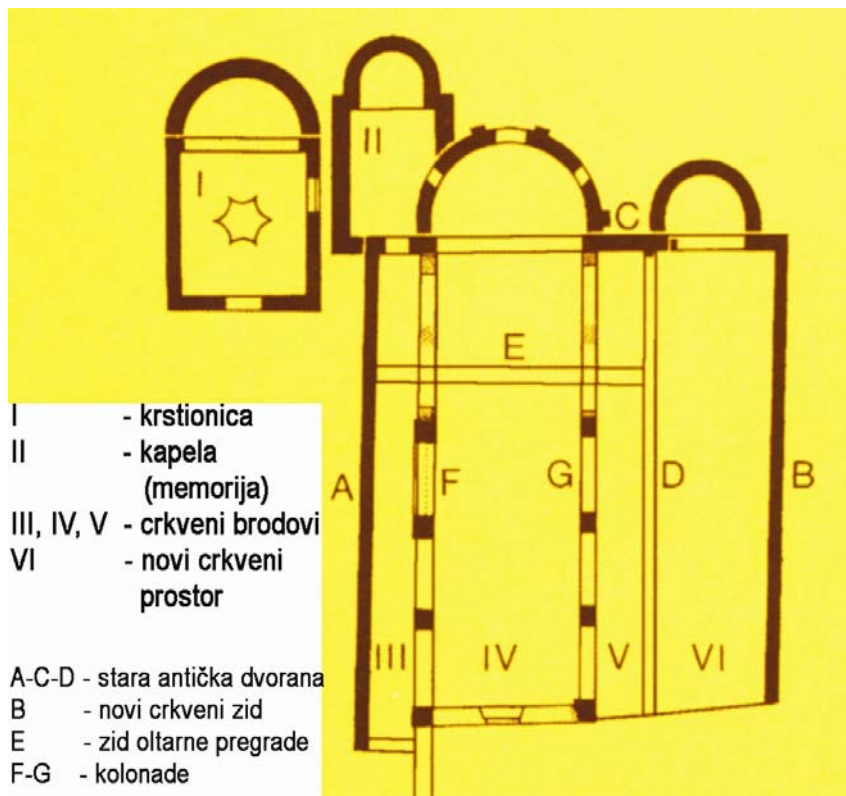
Iz svega se može zaključiti da je starokršćanska crkva posvećena Sv. Mariji postojala do početka 17. st. kao višebrodna bazilika, a početkom 18. st. usred ruševina stajala je sadašnja

Očevici se ne slažu o broju lađa, a talijanski je istraživač Nicolo Lemessi tijekom 20. st. zabilježio da je prema tradiciji crkva imala čak sedam brodova. Takva bi crkva mogla

nastati samo kada bi se između dviju trobrodних crkava izgradio spoj koji bi preuzeo ulogu srednjega broda [4].

Zanimanje za osorske starine pokazali su mnogi svjetski istraživači. Iako se za habsburške uprave veća pozornost poklanjala rješavanju problema malarije negoli istraživanjima baštine, ipak je, između ostalih, 1884. crkvu Sv. Marije istraživao engleski arhitekt Thomas Graham Jackson, a potom i Anton Gnirs koji je prije I. svjetskog rata otkrio baptisterij. Istraživanja su se pojačala za talijanske uprave od 1919. do 1945., a najopsežnije je arheološke i konzervatorske zahvate 1941. obavio Mario Botter koji je pronašao apsidu tzv. južne crkve, a o tome je pisao tek poslije II. svjetskog rata.

Nakon rata crkvu je istraživao Andre Mohorovičić te uz nju otkrio još jednu crkvu, izradio tlocrt kompleksa i zaključio da se radi od dvije crkve, najvjerojatnije iz 6. st., dakle da su to crkve blizanke (ecclesia gemina) vjerojatno jednobrodne [5]. Poslije su bazilikalni kompleks istraživali Aleksandra Faber, Ana Deanović, Mladen Filjak i Branko Fučić, a istraživanja traju i danas.

Rekonstrukcije bazilike Sv. Marije na groblju

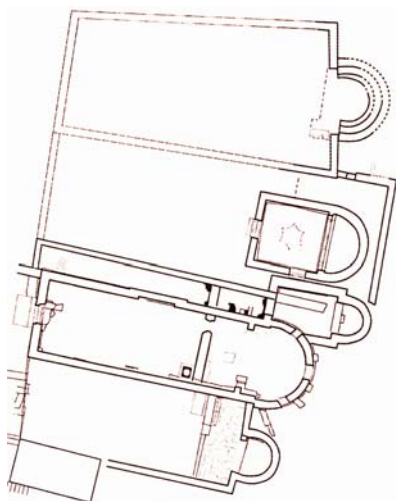
crkva. Ipak nije posve jasno zašto je u Osoru trebalo graditi novu katedralu i zašto je stara crkva potpuno propala?

Crkva se nalazila izvan srednjovjekovnih gradskih zidina, a u to su vrijeme bile burne godine i na kopnu i na moru, pa je vjerojatno bilo neprikladno da se katedrala nalazi izvan grada, no to ipak nije bio dovoljan razlog za gradnju nove. Vjerojatno je stara bila toliko oštećena da je bilo jeftinije graditi novu nego li popravljati staru. Kako se nova katedrala gradila više od 30 godina i stara je u međuvremenu morala biti u uporabi. No gdje su potom nestali raskošni stupovi teško je dokučiti. Možda su uporabljeni izvan Osora, a možda su, što ne bi bilo prvi put, završili u Italiji.

Sadašnja crkva Sv. Marije na groblju u Osoru

No zasad se posvuda navodi crtež što ga je izradio Branko Fučić i objašnjenja koja je pritom priložio iako i sam tvrdi da to bez dodatnih istraživanja ne može biti konačno. Zaključio je da je tlo pod crkvom bilo umjetno povišeno kamenim nasipom i da je vjerojatno tu još od prapovijesti bilo kulturno mjesto. Cijelo je obzidano grobno područje, počevši od 5. i 6. st., dakle od vremena organizirane kršćanske zajednice, bilo pravi bazilikalni kompleks s katedralom, baptisterijem, biskupskim stanom i drugim crkvenim građevinama. No i prije kršćanstva cijelo je područje bilo izgrađeno jer se pri kopanju grobova pod zemljom pronalaze zidovi i ostatci podnih mozaika u dva različita sloja.

Najnovija rekonstrukcija bazilikalnog kompleksa na groblju Osor

Prvotna je kršćanska crkva, tvrdi Fučić, bila adaptacija neke antike dvorane koja se nalazila unutar zidova (označeni s A, C i D). Tlo je dvorane bilo pokriveno mozaikom kojem se mali ostatak još vidi u sadašnjoj crkvi. Dvorani je potom dodana velika i široka apsida s biskupskom katedralom, sjedalima za kler i oltar, a prostor pred apsidom, predviđen za kler, bio je povišen sve do umetnutoga zida (E) s pregradom koja je dijelila svetišta od ostalog dijela crkve. U dvoranu su umetnute i dvije kolonade (F i G) koje su prostor

razdijelile na tri broda (III., IV., V.). Uz negdašnju je dvoranu dograđen još jedan prostor za crkvene potrebe (VI.) s vlastitom apsidom. Taj je prostor vratima ili lukovima bio povezan s glavnom, sada trobrodnom crkvom, pa je tako nastala pomalo neobična „dvojna crkva“. Krstionica ili baptisterij (I.) izgrađena je kao posebna zgrada i u početku je u tlocrtu bila običan pravokutnik kojemu je poslije pridodana polukružna apsida. U podu se krstionice nalazi šesterostrani bazen u kojem su se uronjavanjem krstili katekumeni u noći uoči Uskrsa. Posljednja je građevina bila mala, najvjerojatnije memorijalna, kapela (II.) prigradna uz crkvu [1].

Starokršćanskoj je krstionici pripadao i jedinstveni primjerak *Vjeronanja apostolskog*, zapravo kršćanske vjeroispovijesti uklesane u kamenu ploču. Taj je *Credo (Vjerujem)* nastao u prvim kršćanskim zajednicama kao sažeti tekst koji su katekumeni učili napamet i prvi put javno izgovarali uoči krštenja. Tekst se do kraja 5. st. nije smio zapisivati jer je bio stroga vjerska tajna. Najstariji je sačuvani zapis te vjeroispovijesti u kamenu, jedinstven u povijesti Istočne i Zapadne crkve, upravo *Osorski simbol vjere*, iz prijelaza 5. u 6. stoljeće. Od negdašnje su kamene ploče ostala dva skromna ulomka koja se sada čuvaju u Arheološkoj zbirci u Osoru [3].

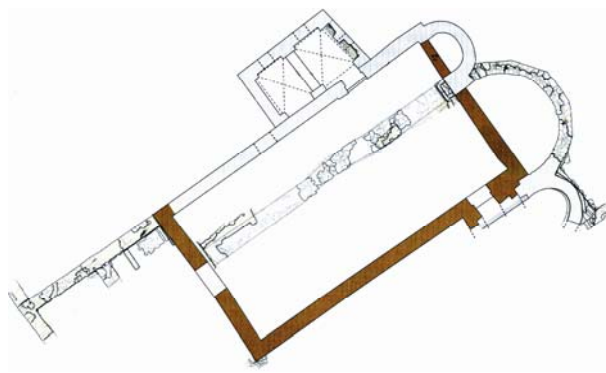
Na kraju prikaza ovoga velikoga bazilikalnog kompleksa, čije temeljiti je istraživanje priječe mnogobrojni grobovi, valja istaknuti i nedavno objavljeni rad koji na temelju sondažnih istraživanja obavljenih 2001. ponudio nešto drugačiji izgled cijeloga kompleksa. Na sjevernom su dijelu otkriveni ostatci još jed-

ne potpuno nove trobrodne crkve kojoj je istražena samo apsida poduprta kontraforima, pa se pretpostavlja da je bila upisana. Istraženi su i memorija u kojoj je pronađen grob, ali i temelji baptisterija. Pojavila se i mogućnost, koju tek treba potvrditi istraživanjima, da se u međuprostoru između prije pronađenih crkava i nove crkve možda nalazila i crkva iz doba kada se vjera proganjala, svojevrsni oratorij ili kućna crkva (*domus ecclesia*) [6].

Benediktinska crkva i samostan Sv. Petra

S ekspanzijom benediktinaca na kvarnerskim otocima povezan je najveći romanički sklop u Osoru na otoku Cresu – trobrodna crkva Sv. Petra iz 11. st. s prostranim ostatcima samostana. Crkva se i samostan nalaze sjeverno od glavnoga gradskoga trga, iza posljednjih kuća, a osnovali su je i gradili osorski benediktinci nešto poslije 1000. godine. Prazan je prostor iza crkve sve do gradskih zidina pripadao benediktinskom samostanu Sv. Petra.

Prostrana je bazilika imala tri lađe i tri apside, ali je nakon utruća samostana u 15. st. pregradnjom smanjen njezin prvotni prostor. Srednja je apsida zazidana, a južna se može potražiti izvan današnjeg zida na prostoru poljskog puta. Bazilici je prigradna romanička sakristija (koja je neko vrijeme služila kao kokošinjac) sa svodovima i pojasnicama,

Tlocrt benediktinske crkve Sv. Petra u Osoru

ali izvana ima lijepo oblikovano pročelje. Na putu ispred Sv. Petra mogu se u tlu uočiti tragovi zida iz rimskog doba.

reta s Romualdom osnovao opatiju Sv. Petra u Osoru, buduće žarište crkvene reforme na Jadranu. Tu se u ranom 11. st. pojavljuju biskupi i

reformiranog papinstva. Reforma je počela pokazivati rezultate tek kad je splitski nadbiskup postao Lovro, podrijetlom iz Osora, baš kao i biskup Ivan u Trogiru [1], [2], [5].

Tragovi starije crkve Sv. Petra

Sadašnje stanje unutrašnjosti crkve Sv. Petra

U okolici Osora ima nekoliko ruševina za koje se pretpostavlja da su ostatci ćelija gdje su u osami živjeli sljedbenici Sv. Romualda. Drži se da je Gaudencije odmah nakon sus-

opati, inovatori i graditelji poput suvremenika u drugim europskim sredinama. Dalmatinsko se je svećenstvo, naviknuto na stare običaje, teško mirilo s nekim od ključnih zahtjeva

Ipak, u zajedničkim istraživanjima što su ih provodili Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu s istraživačima iz Dijona, u kompletiranju tlocrta crkve Sv. Petra otkriveni su neki novi nalazi. Sondama su potvrđene tri apside, a otkriveno je da je prostor crkve bio podijeljen u pet traveja te da je crkva imala predvorje. Najzanimljivije je otkriće da je središnja apside, kako se čini jer istraživanja još nisu završena, izvana bila peterokutna, a to bi otvorilo mogućnost da je crkva znatno starija i da je poslije uklopljena u samostan. Na moguću veću starost crkve upućuju i brojni starokršćanski spoliji koji su dijelom ugrađeni i u zidove crkve Sv. Petra [6].

S osorskim benediktincima povezan je tzv. *Osorski evanđelistar*, rukopisni kodeks pisan latinskim jezikom beneventanom na pergamentu sa 59 listova. Nastao je u Osoru ili u njegovoj blizini 1070. ili 1081., a iluminiran je fitomorfnim i teratomorfnim inicijalima, a na dva se mjesta pojavljuje i ljudski lik. Čuva se u Vatikanskoj biblioteci [2].

Ostale osorske crkve

Vjeruje se da *Osorski evanđelistar* ipak nije izrađen u samostanu Sv. Petra već u samostanu Sv. Nikole koji je bio pod njegovim patronatom, a nalazio se u Osoru ili u njegovoj blizini. Kako za postojanje crkva Sv. Nikole u Osoru do 16. st. ima pisanih tragova, zanimljivo je otkriće Jasmine Čus Rukonić na Pjacetu Gotovac u blizini morskoga kanala u istočnom dijelu grada. Tu je pronađena velika apside s lezenama, pa se pretpostavlja da bi to mogla biti baš crkva Sv. Nikole pokraj istoimenog samostana. No zasad ipak

nije utvrđena ni godina nastanka ni stvarna svrha te vjerojatno predromaničke ili ranoromaničke građevine sakralne namjene [6], [7].

Inače se na vrhu Osoršćice nalazi crkva Sv. Nikole, a neki vjeruju da je ona izgrađena na mjestu znatno starije i da je tu bila i stara crkva s manjim samostanom koji je osnovao još Sv. Gaudencije. Ako bi to bilo točno, to bi značilo da je tu izrađen *Osorski evendelistar* i da se na Osoršćici nalazio jedan od naših najstarijih skriptorija.

Stranica iz Osorskog evendelistara

Samostan i crkva Sv. Petra bili su nesumnjivo vrlo važni u crkvenom i javnom životu Osora. Tako je između samostana Sv. Petra i franjevačkog samostana Sv. Marije u Bijaru bila mala jednobrodna crkva Sv. Katarine s polukružnom apsidom. Njezin je nastanak procijenjen na početak 12. st., a imala je nesumnjivo memorijalnu namjenu, poput memorije u kompleksu Sv. Marije na groblju. Vjerojatno je bila satelitska kapelica benediktinskog samostana. Prema predaji i crkva i franjevački samostan Sv. Marije u Bijaru, sada u ruševinama, građeni su na ostacima mnogo starije istoimene crkvice.

Južno od Osora, na niskoj zaravni poluočiča Suplatanski, nalaze se

ostatci malene sakralne građevine Sv. Platona, istočnog sveca iz 8. i 9. st.

Tlocrt dvoapsidne crkve Sv. Platona južno od Osora

Pretpostavlja se da je izgrađena u 8. ili 9. st., a pripada dvoapsidalnim crkvama kakvih je u Hrvatskoj ukupno desetak, uglavnom u Istri, a osim pokraj Osora još i u Zadru – crkva Sv. Petra Starog (*Građevinar* 2./2009.).

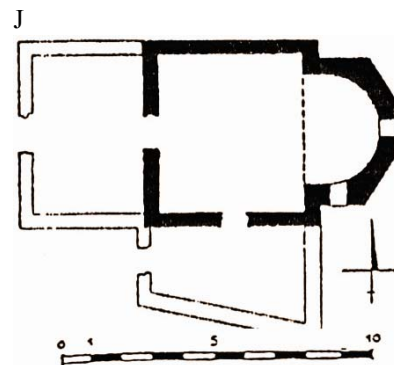
Ovdje se radi o jednobrodnoj crkvi grube strukture zidova koja je vjerojatno građena tijekom ranobizantskog razdoblja, a poslije ju je pregradilo novopridošlo pučanstvo. U njoj je pronađeno dosta fragmenata pleterne skulpture.

Stare crkve Cresa i Lošinja

Crkve u sjevernom dijelu Cresa

Pokraj puta što se od glavne otočke ceste odvaja prema trajektnom pristaništu Merag, na istočnoj strani

Cresa, nalazi se romanička crkva Sv. Vida s polukružnom apsidom usred napuštenoga istoimenog sela, a iznad jedne od najljepših otočkih uvala – Krušćice. Inače ta je malena crkva imala predromaničku podlogu s poligonalnom apsidom [5].

Tlocrt crkve Sv. Lovre u Lovreškom

užno od Cresa je odvojak za pastirsko naselje Loznati iz kojega se pješćkim stazama moglo doći do lokaliteta Lovreški gdje je bilo antikno i ranokršćansko naselje. Usred toga napuštenog naselja nalaze se zidovi crkve iz 6. st. posvećene Sv. Lovri Mučeniku. Svojedobno su bili sačuvani zidovi predvorja, lađe i apside, a čak su se mogli naslutiti i posljednji tragovi fresaka, a na vanjsku se tlocrtnu konturu nadovezuje poligo-

Apsida ruševne crkve Sv. Vida pokraj puta prema Meragu

nalna apsida koja je odmaknuta od ugaonih točaka. Uz crkvu je s južne strane bila pregrađena neka prostori-ja crkvene ili stambene namjene.

Uokolo su se po vinogradima i gromačama lako pronalazili arheološki ostatci, poput krhotina keramike, klesarski obrađenog kamena i dekorativno ukrašenih ploča, što upućuje na spoznaju da je prastara crkva bila obnovljena u 9. ili 10. st. Iako je naselje davno zamrlo, bratovština Sv. Lovre bila je najstarija na Cresu, a ukinuta je tek u Napoleonovo doba u 19. st. [1], [7].

Malena se crkva nepoznatog sveca nalazila i u Zaglavu nadomak Vranskog jezera, a od nje sačuvani su tek neznatno ostatci poligonalne apsida, dokaz da je vjerojatno građena u bizantskom razdoblju [5].

U Valunu, koji se nekad zvao Bučev, nalazi se seoska župna crkva Sv. Marka koja je nastala najkasnije u 11. st. i koja je poslije produljena. U toj je crkvi, oko koje se stanovnici Valuna i dalje pokopaju iako su se u međuvremenu spustili prema moru, pronađena glasovita Valunska ploča, s grobnim natpisom iz 11. st., s natpisom na dva jezika (hrvatskom i latinskom) i dva pisma (glagoljici i latinici). Ploča je najprije pokrivala obiteljski grob, a poslije služila kao potporanj dotrajale drvene grede što je nosila krovnište trijema. Na ploči su zapisana imena rođaka triju generacija koji su pokopani na istome mjestu – baka Teha, sin Bratohna i unuk Juna [1].

Valja reći da je na Cresu pronađeno i mnogo raznovrsnih kamenih ostataka crkvenih skulptura, pretežno iz 6. st., najviše dakako u Osoru, ali ima i jedan fragment nepoznate namjene sa sjevera otoka iz mjesta Béli. No mnogo je takvih fragmenata pronađeno i u gradu Cresu, gdje je otkriven i jedan sarkofag salonitanskog tipa, ali i kameni relikvijar te dijelovi oltarne pregrade [7].

Crkve na južnom dijelu Cresa

I na izrazito slabo naseljenom južnom dijelu Cresa zvanom Punta Križa, koji je u sastavu grada Malog Lošinja, nalazi se također nekoliko starih crkava. To se ponajprije odnosi na romaničku crkvu Sv. Andrije u

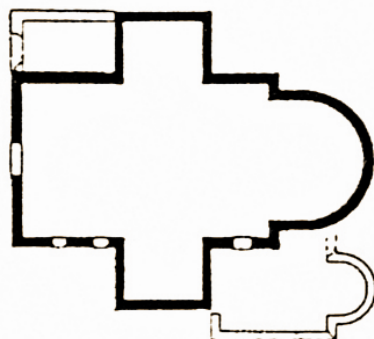
na slične crkve u Armeniji. Crkva ima i veliku polukružnu apsidu, a s južne joj je strane prigradna manja kapelica s apsidom. Crkveno je tlo bilo pokriveno mozaikom, a s ovom je prilično velikom crkvom bio povezan i neki samostan iz bizantskog razdoblja [1], [5].

Sadašnja crkva Sv. Andrije na groblju u uvali Jadrišćica

uvali Jadrešćici na mjesnom groblju, pokraj malog naselja Pogana. Ta je crkva imala mnogo stariju konstrukciju s poligonalnom apsidom, ali ju je preslojila romanička crkva koja je i sad u uporabi [1].

Blizu obale sa zapadne strane, u uvali Martinšćica pokraj ostataka antičke vile, nalaze se ruševni ostatci starokršćanske jednobrodne crkve Sv. Martina, neobičnoga gotovo pravilnoga križnog tlocrta koji podsjeća

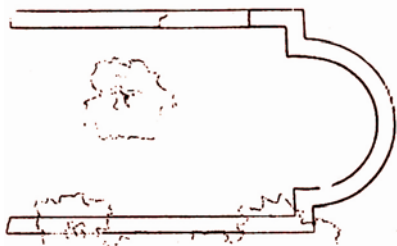
Tlocrt crkve Sv. Martina u uvali Martinšćica

Stare crkve na Lošinju

Otok Lošinj ima dosta tragova rimske nazočnosti, ali je poslije, praktički do 13. st., bio nenaseljen. Zabilježeno je da ga je 1289., nakon mongolskih haračenja, naselilo 12 primorskih obitelji predvođenih Obradom Harnovićem i oni su udarili temelje Velom Selu, naselju koje se spominje već u 14. st. Dugo se vremena razmišljalo o podrijetlu imena, a mnogi su ga bili spremni tumačiti lošim uvjetima, kamenjarom bez putova i vode. No čini se da je naziv potekao od pohrvaćene riječi „lošavo“, koja na talijanskom znači kamenito i vrletno mjesto, a možda i iz pogrdne hrvatske riječi za romansko stanovništvo „vlašine“, koju su prihvatili romanski stanovnici grada Osora. Od toga je poslije nastao Lossin i Lussino da bi na kraju postao hrvatski Lošinj.

Zapravo na Lošinju postoje ostatci samo jedne stare crkve, u zaljevu

Studenčiću na zapadnoj obali, pokraj Čunskog i športskog aerodroma.

Tlocrt crkve nepoznatog titulara u uvali Studenčić na Lošinju

Tamo je postojao izgrađeni studenac pitke vode, a ima ostataka antičke vile i sarkofaga te se život nastavio i u srednjem vijeku. Čini se da je riječ o maloj starokršćanskoj jednobrodnoj crkvi iz 6. st., posvećenoj nepoznatom svecu, od koje su bili sačuvani i ruševni tragovi zidova. No čini se da to više nije slučaj. U osamljenoj je uvali podalje od mora izgrađena jedna kuća za odmor, a vlasnik se pobrinuo da s bagerom probije pristup do obale, jer se u Studenčić, osim pješke, može stići samo morem. Probijeni je put gotovo potpuno zatrpao ostatke jedine lošinjske starokršćanske crkve.

Ipak u Studencu, malom zaljevu pokraj Sv. Jakova, s istočne strane otoka, pronađena su dva starokršćanska sarkofaga, nadomak apside župne crkve Sv. Jakova [7].

Stare crkve na okolnim otocima

Crkve na Susku

Izolirani i pjeskoviti Susak, površine 3,75 km² i 188 stanovnika (2001.), udaljen 7 km od Lošinja, sačuvao je drevne običaje, a odlikuje se mnogim

Pogled na Gornje i Donje selo na Susku

posebnostima u geološkoj građi, narodnoj nošnji i plesu, govoru i arhitekturi. Čini se da su se iz doba rimske i bizantske vladavine zadržale specifične etničke grupacije, skupine Ilira, koje su se uspjele oduprijeti romanizaciji i tako sačuvati čudesnu se originalnost.

Ipak u 11. st. dogodio se prodor u izolaciju Suska i tamo je osnovana benediktinska opatija Sv. Nikole. Samostan je izgradio i poklonio ga središnjici reda u Monte Cassinu hrvatski kralj Krešimir III. nešto prije 1030. Ipak samostanski je život potpuno zamro 1266. godine.

Čini se da je samostan na Susku utemeljen potporom osorskog biskupa Martina i da je morao svake godine Monte Cassinu plaćati tri unce zlata.

Ostaci zida benediktinskog samostana na Susku

Od starih benediktinskih građevina gotovo da nije ništa ostalo osim ugaonoga zida utvrđenog samostana. Trg ispred sadašnje crkve u Gornjem Selu zapravo je atrij stare benediktinske opatije, a ruševine kuće na sjevernoj strani zapravo su samostanska fortifikacija. Crkva je bila u ruševnom stanju već u 14. st., ali je potom obnovljena [1], [2].

Nedavno je arheološkim istraživanjima otkriveno da je otok i u rano-kršćanskom razdoblju na najisturenijoj točki prema moru u Gornjem Selu imao izgrađenu crkvu. Potvrđeno je to pronalaskom starokršćanske apside neposredno uz sadašnju crkvu, pa se vjeruje da bi se daljnjim arheološkim istraživanjima došlo do zanimljivih otkrića. Prije desetak godina na zapadnom ograđnom zidu

župnog ureda pronađen je ulomak predromaničke grede, a to ujedno svjedoči da je na izoliranom Susku kršćanstvo postojalo od samih početaka [7], [8].

Crkve na ostalim otocima

Starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava nema na Unijama te na Malim i Velikim Srakana, ali postoje ostatci crkve Sv. Andrije u uvali Sićadrija na Iloviku.

Ostaci crkve Sv. Andrije u uvali Sućadrija na Iloviku

Još se mogu uočiti zidovi crkvene lađe i plitke apside u jednom vinogradu, a riječ je o doista velikoj crkvi građenoj u bizantskom razdoblju, dakle od 6. do 8. st. Na susjednom nenaseljenom otoku Sv. Petru smješteno je groblje, a to je zapravo negdašnji benediktinski samostan Sv. Petra, nastao vjerojatno usred bizantske utvrde. Stara su crkva i samostan odavno srušeni, a sada se tek uočavaju tragovi venecijanskog kaštela.

Tlocrt je groblja na Sv. Petru pravocrtan, a valja reći da je sličan slučaj i s tragovima bizantske utvrde na otočiću Palacolu koji je možda također imao crkvu. No na susjednoj, također nenaseljenoj Orudi, pronađeni su tragovi jedne polukružne apside troapsidne i trobrodne crkve koja je temeljima bila povezana s drugim građevinama, vjerojatno samostanom. Fragmenti glavnog luka (arhivolta) između lađa i tjemelog otvora prozorčića središnje apside ukazuju na starokršćansko-predromaničko podrijetlo, dakle najranije 7. st., kada je na otočkom području Kvarnera održavana dominacija Bizanta zbog sigurnosti plovidbe [1], [5], [7].

Zaključak

Za kraj smo ovoga pregleda starih crkava na Cresu i Lošinju te okolnim otocima, što je ujedno i kraj prikaza crkava na svim kvarnerskim otocima, ostavili jednu pojavu koju nigdje drugdje nismo uočili, barem ne u tolikoj mjeri. Zapazili smo potpunu nebrigu o sakralnoj baštini, barem kada je riječ o starim crkvama izvan gradova i naseljenih mjesta. Doduše, s obzirom na velika turistička očekivanja, pomalo čudi da i oni gradovi koji imaju što pokazati, ponajprije Osor, nemaju gotovo nikakve putokaze niti ploče s najosnovnijim podacima, što je drugdje, čak i u slabije razvijenim sredinama, sasvim obična pojava.

Ta se nebriga posebno uočava na crkvama izvan grada. Primjerice, Sv. Lovru u Lovreškom neuspješno smo tražili gotovo dva dana. Računali smo barem na planinarske markacije (označena je samo pješačka staza između Loznatog i Cresa), ali nigdje naznake ni putokaza gdje bi se ta zanimljiva crkva mogla nalaziti. Situaciju otežavaju i žičane ograde za ovce koje dodatno onemogućavaju snalaženje u prostoru.

Sličan je slučaj i s crkvom Sv. Martina za koju doduše na glavnoj cesti postoji oznaka gdje se približno nalazi, ali u međuvremenu su probije

ne nove ceste koje su sve postavljene oznake, ako ih je uopće bilo, potpuno poremetile. To čudi i stoga što na tom prostoru, posebno na dijelu zvanom Punta Križa, ima mnogo pješačkih staza za turiste koji vole šetnju i razgledavanje. Vjerojatno je i njih snašla slična sudbina. Situaciju dodatno otežava i činjenica što rijetki prolaznici nikad nisu ni čuli za ono što ih pitate, a velik je problem gusta i neprohodna vegetacija.

Poseban je slučaj rijetka dvoapsidna crkva Sv. Platona koja pripada širem krugu osorskih crkava. Na velikoj informativnoj ploči doduše stoji njezina pozicija, ali to je ujedno i jedina informacija. Bili smo na Suplatanskom poluotoku, ali u zaraslom gustišu nismo mogli ništa uočiti. Možda smo čak i bili na poziciji crkve, a da to uopće nismo znali.

Vjerojatno je da mnoge od tih crkava čak i oni koji o njima pišu nikada nisu vidjeli. Uostalom za mnoge su crkve jedine poznate fotografije objavljene kod Andre Mohorovičića prije više od pola stoljeća, a vrijedni je Branko Fučić pošteno napisao da se do nekih arheoloških lokaliteta može doći samo s morske strane.

Teško je dokučiti zašto se to događa, posebno stoga što je u mnogim drugim sredinama postoji zanimanje i ljubav prema graditeljskoj baštini. Možda je razlog u tome što se radi o

golemom prostoru koje ima relativno malo starih crkava, pa se uređuje samo ono što je nadomak ruke.

Pripremili:
Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Fučić, B.: *Apsyrtides*, Narodno sveučilište, Mali Lošinj, 1990
- [2] Sekulić-Gvozdanović, S.: *Utvrđeni samostani na tlu Hrvatske*, Golden marketing-Tehnička knjiga i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- [3] Velčić, F.: *Krčka biskupija danas i u prošlosti*, Biskupski ordinarijat, Krk, 2002.
- [4] Žic-Rokov, I.: *Crkve posvećene Majci Božjoj od VI-XI. stoljeća na području krčke biskupije*, *Bogoslovska smotra* (1972.), 4., str. 451-466
- [5] Mohorovičić, A.: *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitektura na području Istre i Kvarnera*. *Ljetopis JAZU* (1957.), 62., str. 486-537
- [6] Čaušević-Bully, M.; Čus-Rukonić, J.: *La topographie archeologique d'Osor de l'antiquite au haute Moyen âge*, *Histria Antiqua* (2008.), 16., 253-270.
- [7] Čus-Rukonić, J.: *The early christian topography of the archipelago of Cres and Lošinj*, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, Split-Poreč (25. 9. – 1. 10. 1994.), *Arheološki muzej, Split*, 1998., str. 209-232
- [8] Čus-Rukonić, J.: *Arheološka karta otoka Suska*, *Histria Antiqua* (2001.), 7., str. 241-252

